

Nexşeya zimanê kurdî li ser erdnîgariya Şahname û Kurdgalnamekê – VII

*Xwendevanên delal, em çapkirina çend beşên nivîseke zanyarî ya lêkoler,
yek ji endamên Koma KURMANCÎ ya Enstîtuya Kurdî a Parîsê*

*Omitê Mistefê, ku xwendevanên malpera me wî wek Umid Demirhan jî nas dikin,
berdewam dikin. Fermo, îro beşa wê a heftan, ango a dawî bixwînin.*

Omitê Mistefê

4. Osetî wekî zimanekî berxwedêr: nasname, cih û war û taybetmendiyan rêzimanî

Ji serdemên kevnare yê klasîk (sedsalên 8-7 BZ) zimanên aryayî li ser erdnîgariyeke berfireh belav bûne; belgeyên dîrokî li ser nexşeya Rojhilata Navîn, Îrana îroyîn, Asyaya Biçûk û Navîn, rojhilatê Ewropayê û Kafkasyayê şopên şaristaniya aryayînişadî nîşan didin. Osetî şaxa yekane ya zimanê sakayî ye ku ji windabûnê rizgar bûye; sakayî komeke pîrhozî ye ku di çavkaniyên kevnare de bi navên Îskît, Masağîta, Saka, Sarmat, Alan û Roksalan tên zanîn. Xarezmi û Sogdî yê rojhilatî jî di xebatên zimannasiyê de komên nêzikî sakayîyan in. Her wekî ji navê zaravayê wî yê “îronî” jî diyar e, zimanê osetî ji koma zimanên aryayî ye. Ji ber ku bîngeha osetî ya kevnare li rojhilatê Aryayê bûye, di nava xebatên aryanasiyê de wekî zimanên bakur-rojhilatî yê aryayînişadî de hatiye polînkirin; lê belê ji aliyê komên genetîkî yê herêmî ve ew zimanê neteweyê li bakurê rojavayê Aryayê ye. Divê bê zanîn ku hevpariyên rêzimanî û eqrebatîyê osetiyê bi zimanên peştûyî (Efxanistan û Pakistanê) û yeqnoûbî (Tacîkistan) re heye; lê di heman demê de di navbera wan de cihêrengiyên bîngehî jî hene. Ji aliyê belavbûnê ve osetî komeke etnîkî ya aryayî ne û li beşa navendî ya Kafkasyayê dijîn; -mixabin ew jî wekî kurdan- di navbera du dewletan de parvekirî ne: gelheya bîngehî a bakurê Osetiyê bi navê “Alanya” yê beşeke Federasyona Rûsyayê ye û devera “de facto” ya başûrê Osetiyê jî ji aliyê Neteweyên Yekbûyî ve wekî beşeke “de jure” ya Komara Gurcistanê tê naskirin.

Osetî zimanê axaftinê û wêjeyî yê osetiyan e ku zimanekî aryayî yê rojhilatî ye; her wiha digel kurdî, tatî û talîşî yek ji zimanên aryayî yên sereke ye ku li Kafkasyayê gelek axêverên wî hene. Osetî nevî û dîndeyê zimanê alanî ye; alanî jî komeke hozên serdema navîn e, neviyên sarmatiyên sakayî ne. Her wisan, ji aliyê genetîkî ve zimanê herî nêzîk ê yeqnobiya Tacikistanê ye ku li bakurê rojhilatê Aryayê hîn jî zindî ye. Pirjimariya zimanê osetî bi paşgira /-ta/yê pêk tê; ev taybetmendî di yeqnobî, sarmatî û sogdî (ya ku niha wînda bûye) de jî heye û ev yek wekî delîla berdewamiya zaravayên zimanên aryayî yên berê tê hesabandin. Di yûnaniya kevnare de navên hinek hozên kevnare yên aryayînijad (li deşta Asyaya Navîn) wekî Saromatae û Masagetæ derbas dibin û pirjimariyê nîşan didin.[75]

Du zaravayên sereke yên osetiya nûjen hene: îronî (rojhilatî) û dîgorî (rojvayî). Piraniya osetiyan bi îronî diaxivin ku bîngeha zimanê wêjeyî ye û niha bi alfabe ya kirîlî tê nivîsandin. Osetî neviyê nûjen ê zimanê “alanî” yê kevnare, gelê “sarmatî” û “as”ên serdema navîn e (dibe ku nevî û dîndeyê zimanê sakayî be jî [76]); her wiha gelek taybetmendiyên kevnare yên aryayîya kevn diparêze, tê de heşt cureyên tewangê û pêşgirên devkî hene. Dengsaziya osetiyê bandoreke xurt li ser zimanên nehînd-ewropî yên Kafkasyayê hiştiye û di ferhenga osetan a nûjen de gelek peyvên ji rûsî deynkirî hene. Osetî xwediyê gelek destanên gelêrî ye jî; yên herî navdar çîrokên li ser lehengên şervan ên Nartiyan in. Osetiya wêjeyî ji aliyê helbestvanê neteweyî Kosta Xetagurov (1859–1906) ve hatiye damezrandin. [77] Ji zaravayên osetiyê dîgorî li rojavayê Komara Osetyaya Bakur-Alanyayê û Kabardîno-Balkaryayê belav bûye; lê îronî li Komara Osetyaya Bakur-Alanyayê, li Osetyaya Başûr û Karaçay-Çerkezayê tê axaftin. Berê zaravayekî sêyem ê osetiyê yî bi navê “casî” hebûye ku li Macaristanê dihate axaftin.[78]

Li gorî osetînas Abayev, di navbera zimanê osetî û hin zimanên kafkasiyan de pêwendiyêke demdirêj çêbûye; îcar jî ber vê têkiliyê hin taybetmendiyên wî yên dengnasî û ferhengê dişibihin wan zimanên kafkasî; lê dîsan jî avahiya xwe ya rêzimanî û hebana xwe ya ferhengî ya bîngehîn parastîye. Her çiqas hinek taybetmendiyên takekesî yên berbiçav tê de peyda bûbin jî, pêwendîya xwe ji malbata aryayî qut nekiriye.[79]

F.Encamname: Zimanê kurdî: movîka pişta “Aryiyanê Vajjah”ê

Di nivîsarên avestayî de welatê efsaneyî yê aryayîniyadan wekî “*Airiianam vaējō*” (bi aryayîya navîn: “*Ēranwēz*”) derbas dibe; her çiqas tēgihîneke dînî û efsaneyî be jî, xuya ye ku di afirandina ramana “*Ēranšehr*”, ango “*welatê aryayîyan*” de roleke girîng listiye.[80] Bêguman ev erdnîgariya berfireh a “*Aryiyanê Vajjah*”ê jî heyama dagirkirina Skenderî makedonî û pê ve her ku diçe biçûktir dibe. Her çiqas dagirkerên romayî jî xaka aryayîyan hatibin qewartin jî, dagirkerên paştir beşa hera girîng a nexşeyê bi navên cuda li ser xwe tapû kirîye. Tûranî jî serdema belavbûna îslamê û pê ve jî sînorê aryayî-tûranî (her du çemên Seyhûn û Ceyhûnê) derbas bûne û tevahiya bakur û rojavayê “*Aryiyanê Vajjah*”ê bi rê ve dibin; her wiha erebên ku di belavbûna îslamê de tevahiya erdê aryayîyan dagirkiribû jî li başûrê nexşeyê akincih bûne. Bi vê dagirkirinê re gelên deverên dagirkirî bi tevahî hatine pişaftin û hinek navên nû wergirtine; wekî mînak: gelê azerî yê aryayîniyad edî pênaseyê tirk û dijaryayî wergirtiye, gelên aryayîniyad ên li zozanên Xoresana mezin wekî gelên tirkniyad tên naskirin. Dîsan sînorê aryayî-erebî yê ku di xeta Libya, Mîsir, Hebeşistan, Filistîn, Urdun, Uman û Yemenê de hatibû kişandin, bi tevahî tēk çûye; edî qala aryayîyan li van deveran nayê kirin.

Di pêvajoya dîrokê de tēkçûna serweriya aryayîyan bûye sedem ku îsoglosa aryayî-slavî daliqê Aranê û îsoglosa aryayî-tûranî dakeve ser sîngê Aryayê; her wiha îsoglosa hîndoaryayî bigihêje Sîstan-Belûçistanê û îsoglosa erebo-samî jî derkeve Şam û Iraqê. Dîsan di vê pêvajoyê de zimanê aryayîniyadan rastî gelek guhertin û pişaftinan hatiye; wisan dixuye ku zimanê kurdî bûye movîka pişta erdnîgariya aryayîniyadan û zayendbariya xwe parastîye. Baskê rastê yê zimanên zayendbar ên hîndo-aryayî jî xeta peştûyî, pencabî, leşkerî/urdûyî dest pê dîke û ber bi rojhilatê ve (erdnîgariya sanskrîtîyê) diçe; baskê çepê yê zimanên zayendbar ên ewro-aryayî jî xeta rûsî, ukraynî, romenî, bulxarî û yûnanî dest pê dîke û ber bi rojavayê ve (erdnîgariya latîno-germeniyê) diçe. Her wiha mengeneyeke erebo-tûranî jî ji bakur û başûr ve erdnîgariya aryayîniyadan hildaye bin pest û fişareke domdar.

Zimanê kurdî yê ku bûye movîka pişta zimanên aryayîniyadan zayendbariya xwe ya tam di zaravayên kirmanckî (zazakî-dimilî) û hewramî de parastîye ku her du jî di bin tofa zaravayê goranî de hatine polinkirin. Her çî ku zaravayê kurmanckî yê nîvpişaftî ye, ew jî wekî çimentoya di navbera zaravayên kurdî de ye û ji aliyê gelheya herî mezin a kurdan ve tê axaftin. Zaravayê şêxbizînî yê ku wekî devokeke kelhuriyê tê polinkirin, derbasî bakurê rojavaya zaravayê kurmanckî bûye; lê devoka feylî ya kelhurî li başûr û başûrê rojhilata

Kurdistanê bi cih bûye. Hewramiya ku navenda wê Hewramantext e, ji doralîya xwe ber bi Kerkûk û Mûsilê dadikeve. Zaravayên kelhurî, lekî, lurî û belûçî ji Kirmaşanê dest pê dikin, bi ser deverên Lekistan, Luristan û Belûçistanê re digihêjin navenda Pakistana îroyîn. Zaravayê kurmançî di nava zaravayên din ên kurdî de roleke navendî dilîze; erdnîgariya wê ji dirêjahiya Aranê dadikeve Hewlêrê û ji berahiya Semsûrê digihêje Urmîyeyê. Divê bê zanîn ku du getoyên kurmançîxêvan jî hene ku li rojhilat û rojavayê Kurdistanê cih girtine: kurdên Anatolyayê û Xoresanê. Zimanê kurdî yê wêjeyî demeke dirêj di destê zaravayê goranî de bûye; lê belê bi domana demê re li ser devokên hewramî, kirmanckî, sarlî, bacelanî û şebekî belav bûye. Devokên hewramî, sarlî, bacelanî û şebekî di bin bandora soraniyê de her roj kêmtir dibin; her wiha devoka kirmanckî jî di bin bandora zaravayê kurmançî yê kurdî û tirkiya Anatolyayê de ber bi pişaftinê ve diçe. Di dawîya sedsala 19an û pê ve her du zaravayên kurdî kurmançî û soranî geşedaneke berbiçav bi dest xistiye; sedema vê geşedanê pêkhatina komeke rewşenbîrên kurd e ku li Stenbolê dijiyan û haya wan ji tevgerên neteweperwer ên Ewropayê hebû. Her wiha pêkhatina çend navendên rêveberî û serhildanên sedsala 20an jî roleke sereke di vê geşedanê de lîst; mirov dikare di vê bareyê de nimûneyên wekî Keyaniya Kurdistanê (Silêmanî, soranî), Komara Çiyayê Agiriyê (Bazîd, kurmançî), Kurdistanê Sor (Kafkasya/Rûsyaya sovyetî, kurmançî), serhildanên Şêx Seîd û Seyid Rizayî (bakurê Kurdistanê, kurmançî-kirmanckî), Komara Mehabadê (Mehabad, soranî) rêz bike. Qeyseriya Îris a ku dixwest Aran û bakurê Kurdistanê dagir bike, gelek materyalên kurmançî berhev kirin û dibistana yekem a kurdnasiyê li paytext St. Petersburgê ava kir. Her wiha ji Ingilistan û Fransaya ku bi ser ereban re gihîştibûn başûrê Kurdistanê, inglîz bi soraniyê re û fransî bi kurmançiyê re eleqedar dibûn. Mixabin jî ber şovenîzma parsîxêvan zaravayên kurmançî, hewramî, kelhurî, lekî, lurî û belûçî yên kurdî nivîşkan man; rastî pişaftineke tîr hatin û heta van dawîyan di navbera çakûç-sindanê Îran û Pakîstanê de pelixîn.

Nîşeyên gotarê:

[75] Kim, Ronald (2003) "On the Historical Phonology of Ossetic: The Origin of the Oblique Case Suffix", *Journal of the American Oriental Society*. 123 (1): 43–72; bnr.: [doi](https://doi.org/10.2307/3217844) ([https://en.wikipedia.org/wiki/Doi_\(identifier\):10.2307/3217844](https://en.wikipedia.org/wiki/Doi_(identifier):10.2307/3217844) (<https://doi.org/10.2307%2F3217844>)). JSTOR ([https://en.wikipedia.org/wiki/JSTOR_\(identifier\):3217844](https://en.wikipedia.org/wiki/JSTOR_(identifier):3217844) (<https://www.jstor.org/stable/3217844>)).

[76] Lubotsky, Alexander (2010), *Van Sanskrit tot Spijkerschrift Breinbrekers uit alle talen*, Amsterdam University Press:Amsterdam, ISBN 978-9089641793, r. 34.

[77] Kanchan Gupta, Ossetic language; bnr.: <https://www.britannica.com/topic/Ossetic-language> (<https://www.britannica.com/topic/Ossetic-language>); dema gihîştinê: 27.05.2022; 23:56.

[78] https://en.wikipedia.org/wiki/Ossetian_language (https://en.wikipedia.org/wiki/Ossetian_language); dema gihîştinê: 28.05.2022; 03:16.

[79] V. I. Abaev (1964), *A Grammatical Sketch of Ossetian*, r. x; ji bo zanyariyên zêdetir bnr.: <https://www.azargoshnasp.net/languages/ossetian/grammersketchossetian.pdf> (<https://www.azargoshnasp.net/languages/ossetian/grammersketchossetian.pdf>); dema gihîştinê: 28.05.2022; 05:40.

[80] Vardan Voskanean, Etymology of the word Iran, bnr.: <https://aspirantum.com/blog/iran-etymology> (<https://aspirantum.com/blog/iran-etymology>); dema gihîştinê: 29.06.2022; 00:39.

Çavkanî:

A. V. Williams Jackson (1892), *An Avestan Grammar In Comparison With Sanskrit* (Part 1), W. Kohlhammer: Stuttgart.

Ali Amirzargar, Diego Rey, Ester Muñiz, Jose Palacio-Grüber, Behrouz Nikbin, Hosein Nicknam, Farideh Khosravi, Hamidreza Joshghan, Cristina Areces, Mercedes Enríquez-de-Salamanca, Narcisa Martinez-Quiles, José Manuel Martín-Villa, Antonio Arnaiz-Villena (2015), *Kurds HLA Genes: Its Implications in Transplantation and Pharmacogenomics*, editor: Ryuichi Morishita, Open Medicine Journal, ISSN: 1874-2203, Volume: 9.

Antonio Arnaiz-Villena, Jose Palacio-Grüber, Ester Muñiz, Cristina Campos, Javier Alonso-Rubio, Eduardo Gomez-Casado, Shadallah Fareq Salih, Manuel Martin-Villa, and Rawand Al-Qadi (2017), *Genetic HLA Study of Kurds in Iraq, Iran and Tbilisi (Caucasus, Georgia): Relatedness and Medical Implications*, editor: Tzen-Yuh Chiang.

Axwend Mihemed Salih Zengene Belûç (2019), *Kurdgalnamek*, Weşanên Azad: Mersîn.

- Besim Atalay (2006), *Divanu Lugat'it-Turk*, Turk Tarih Kurumu Basimevi: Ankara:
- Dr. Robert Kerr, *A General History of Voyages and Travels*.
- Ebû Henife Ed-Dînewerî (1960), *El-Exbar'ut-Tiwal*, Daru Ihya'il-Kutub'il-'Erebî: Qahire.
- Ebûbekr Abdulqadir b. Ebdurrehman El-Curcanî (2009), *Derc'ud-Durer fî Tefsîr'il-Ayi we's-Suwer*, Dar'ul-Fikr: Eman-Urdin.
- Ehmed b. Eli El-Qelqesendî (2012), *Subh'ul-E'sa fî Sina'et'il-Inşa*, Dar'ul-Kutub'il-'Ilmiyyeh: Beyrût, ISBN13: 978-2-7451-1021-3.
- Ehmedê Tefezulî û Gavriyêl Sergeyeviç Xromov, *Sasanian Iran: Intellectual Life*.
- Ehsan Yarshater (1984), "Afrasiab", *Encyclopædia Iranica*, Volume I/6: Afghanistan–Ahriman, Routledge & Kegan Paul: London and New York, ISBN 978-0-71009-095-9.
- Eli Paksirişt (2020), "Gelo Pehlewiya Eşkanî Heman Kurdiya Navîn e?" *Zend*, weşana Enstîtuya Kurdî ya Sitembolê, hejmara 27an,.
- El-Mutahhar b. Tahir El-Meqdisî (2013), *El-Bedu we't-Tarîx, Mektebet'us-Saqafet'ud-Dîniyyeh*: Port Seid, ISBN: 9773412105
- Fuad Heme Xurşîd (1989), *Zimanê kurdî û belavbûna cografî ya zaravayên wî* (beşa yekem), kovara Têkoşer a Yekîtiya Karker û Xwendekarên Kurd li Belçikayê, hejmara 32an, r. 18-22.
- Geoffrey Haig (2008), *Alignment change in Iranian languages: A construction grammar approach*, Mouton de Gruyter: Berlin; her wiha binêrin: Geoffrey Haig & Ergin Opengin (2015), *Gender in Kurdish: Structural and socio-cultural dimensions*, Teoksessa Hellinger, Marlis & Motschenbacher, Heiko (toim.), *Gender across languages*.
- Gernot Windfuhr (2009), *The Iranian languages*, Routledge: London.
- Ibn Cerîr Et-Teberî (1991), *Tarîx'ur-Rusulî we'l-Mulûk*; her wiha bnr.: "The Children of Israel", *History*, v. III, wergera William M Brinner, State University of New York Press, ISBN 978-0-79140-688-5.
- Ilya Gershevitch, William Bayne Fisher & J. A. Boyle (1985), *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press.
- Jac. Augusti Thuanî (1733), *Historiarum sui temporis tomus primus*, S. Buckley: Londini.
- K. E. Eduljee (2005), *Zoroastrian Heritage*.
- Kim, Ronald (2003) "On the Historical Phonology of Ossetic: The Origin of the Oblique Case Suffix", *Journal of the American Oriental Society*. 123 (1)
- Lubotsky, Alexander (2010), *Van Sanskriet tot Spijkerschrift Breinbrekers uit alle talen*, Amsterdam University Press:Amsterdam, ISBN 978-9089641793
- Malpera Îranîkayê (<https://iranicaonline.org> (<https://iranicaonline.org/pages/chronology-1>)) (<https://iranicaonline.org/pages/chronology-1>)
- Malpera Îslamportê (<http://islamport.com> (<http://islamport.com/l/trk/4538/8.htm>))
- Malpera Wîkîpediyayê (<https://en.wikipedia.org> (<https://en.wikipedia.org/>))
- Mary Boyce (1975), *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*, E. J. Brill:Leiden.
- Meruf Xeznedar (2001), *Mêjûy Edebî Kurdî*, Aras: Hewlêr.
- Mustafa Kugu (2017), *15 Yuzyila Ait Şehname Çevirisi (giriş-metin-sozluk)*, şewirmendê tezê: Dr. M. Levent Yener, Zanîngeha Çanakkaleyê, Enstîtuya Zanistên Civakî, Beşa Ziman û Wêjeya Tirkî, hejmara tezê: 10149637.
- Pandurang Damodar Gune (1918), *An Introduction to the Comparative Philology*, The Oriental-Booksupplying Agency: Poona.
- Prods Oktor Skjærvø, "IRAN vi. IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS (1) Earliest Evidence," *Encyclopaedia Iranica*, XIII/4.
- R. G. Kent (1950), *Old Persian: Grammar Texts Lexicon*, American Oriental Society.

Ronald Eric Emmerick, *Historical Survey of the Iranian Languages*.

S. Farjadian & A. Ghaderi (2007), *HLA class II similarities in Iranian Kurds and Azeris*.

Servaas Galle (1689), *Sibylliakoi chrēsmoi, hoc est, Sibyllina oracula ex veteribus codicibus emendata, ac restituta et commentariis diversorum illustrata, operâ & studio Servatii Gallæi : accedunt etiam oracula magica Zoroastris, Jovis, Apollinis, &c. : Astrampsychi Oneiro-criticum, &c. græce & latine, cum notis variorum*, apud Henricum & viduam Theodori Boom.

Şapûr Şabazî, *Îrec, Encyclopædia Iranica, Volume XIII/2: Industrialization II–Iran II*, Routledge & Kegan Paul: London and New York.

Şihabuddîn Muhammed b. Abdillâh El-Huseynî El-Alûsî (1415 k.), *Ruh'ul-Me'anî fî Tefsîr'il-Quran'il-'Ezîm, we's-Seb'il-Mesanî*, Dar'ul-Kutub'il-'Ilmiyyeh: Beyrût

Şihabuddîn Muhammed b. Abdillâh El-Huseynî El-Alûsî (1415 k.), *Ruh'ul-Me'anî fî Tefsîr'il-Quran'il-'Ezîm we's-Seb'il-Mesanî*, Dar'ul-Kutub'il-'Ilmiyyeh: Beyrût.

TDV Islam Ansiklopedisi.

V. I. Abaev (1964), *A Grammatical Sketch of Ossetian*.

(*dawî*)

Riataza